

आंबेडकरवादी मराठी कथा

प्रा.डॉ. गोविंद नामदेव रावळेकर

मराठी विभाग प्रमुख

यशोदा गर्ल्स आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनगर,
वर्धा रोड, नागपूर-१५

प्रस्ताविक —

१९६० ते १९६५ पासून आंबेडकरवादी साहित्याला भरभराटीचे स्वरूप प्राप्त झाले. कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महानिर्वानानंतर डॉ. बाबासाहेबांचे विचार 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या विचाराणे आंबेडकरवादी तरूण वर्ग डोळसपणे सामाजिक भान ठेवून कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, आत्मकथा, लिहू लागला आणि मराठी साहित्यात एक मैलाचे दगड ठरले अशी सामाजिकता आपल्या साहित्यातून तो प्रस्थापित कलावादी साहित्यकांना तोंड देत तो आपले सामाजिक भान आपल्या साहित्यातून मांडत राहिलेला दिसतो. १९६५-७० या कालखंडातील आंबेडकरवादी पिढी उच्च शिक्षण घेऊन सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात उतरून बाबुराव बागुलाच्या विद्रोही कथेतून प्रेरणा घेऊन कथा लिहू लागले.

आंबेडकरवादी कथा —

आंबेडकरवादी तरूण हा शहरातील झोपडपट्टीतील भयंकर जीवन जगत असल्याने सुशिक्षित आंबेडकरवादी तरूण मनावर बिंबला आणि या आंबेडकरवादी तरूणाच्या पाठीशी असलेला ग्रामीण जीवनातला अनुभव, अस्पृश्यतेचा अपमानकारक अनुभव, वर्णभेदातून निर्माण झालेला जातीभेद हा प्रकर्षाने नष्ट करणे हे महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जगभर आणि त्यांच्या विचारांच्या वारसा पुढे नेणे हे आजच्या सुशिक्षित तरूण पिढीला वाटू लागले. कारण वर्णभेदाची विषमता संपविण्याचे

कार्यच डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारातून मिळाल्याने या प्रेरणेचे बळ साहित्यात मांडले. कथाकारांना गरजेचेच वाटायला लागले व त्या अनुषंगाने हजारो वर्षे उकिरडयावर पडलेले जीवन आज शिक्षणाने साहित्याकडे वळणे, नव जागृती करण्याकडे आंबेडकरी तरूण साहित्यिक मंडळी वळू लागलेली होती. वर्तमानातील आंबेडकरवादी जीवनाचे समिश्र आणि विदारक जीवन आजचे आंबेडकरवादी साहित्यिकांनी अनुभवले असल्याने त्यांची कथा नवनवीन विषय निर्माण करते आणि अंतर्मुख सुद्धा होते.

कथाकार — आंबेडकरवादी कथाकारांनी कथा निर्मिती केली त्यातील महत्वाचे कथाकार योगिराज वाघमारे, केशव मेश्राम, अमिताभ, वामन होवाळ, अर्जुन डांगळे, योगेंद्र मेश्राम यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल.

१) योगीराज वाघमारे — आंबेडकरवादी या कथासंग्रहातून कथाकारांने आपले कथासंग्रह उद्रेक, बेगड, गुडदाणी आंबेडकरी वर्तमानातील जीवन वास्तवाचे दर्शन घडविले आहे. जसे 'मला जायला पाहिजे', 'माझ चुकल' त्याचप्रमाणे 'बेगड' या कथा संग्रहातून आजची सुशिक्षित पिढी आपल्या स्वजनापासून कशी दूर जाते आहे. त्याचप्रमाणे जुन्या पिढीच्या समजुतदारीचे चित्रण येथे येते. 'परागंदा' या कथेत धर्मातरानंतरचे ही बहिष्काराचे जीणे या कथेत मांडले आहे. 'होरपळ' या कथेतून ग्रामीण भागातून सच्चा, निष्ठावंत राजकीय नेतृत्वाची आजच्या स्वार्थी, ढोंगी प्रवृत्तीचा

उल्लेख करता राजकीय कार्यकर्त्यापुढे होणारी होरपळ असे चित्रण या कथेतून मांडले आहे. याच स्वरूपाचे चित्रण 'हेल्पलेस', 'ग्लिसरीन' या कथेतून कथाकार मांडतांना दिसतात. 'उद्रेक' या कथेतून आंबेडकरवादी तरूण मनाची कोडी कथाकाराने मांडलेली आहे.

२) **प्रा. केशव मेश्राम** — 'खरवड' या कथा संग्रहातील काटाकारी, मोडता, बाडगूळ या कथेतून आजही आंबेडकरवादीजनांना येणारा अस्पृश्यतेचा अनुभव मांडलेला आहे.

३) **अमिताभ** — 'पड', 'तडा' व 'सहाश्याच्या वावरात' या कथेतून कथाकारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मेलेल्या जनावराचे मांस खाऊ नका हा संदेश दिल्यानंतर आंबेडकरी जनतेमध्ये अंतर्गत ताणतणाव कसे निर्माण होतात याचे चित्रण मांडलेले आहे.

४) **वामन होवाळ** — वामन होवाळे हे आंबेडकरवादी वर्तमानकालीन वास्तव जीवनाचे उपहासात्मक व उपरोधात्मक अंगाने चित्रण करणारे आंबेडकरवादी व आंबेडकरेतर माणसाच्या वृत्ती प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकणारे आणि आंबेडकरवादी कथा वाङ्मयात विनोदी कथा लिहिणारे अशी त्यांची ओळख आहे. त्यांनी 'बेनवाड', 'येळकोट', 'वारसदार', 'वाटा आडवाटा' या काही कथासंग्रहातून आंबेडकरवादी समकालीन आंबेडकरी जीवन वास्तवाचा वेध घेतला आहे. त्यांनी 'मजल्याच घर' या कथेतून धर्मातरानंतरही पांढरपेशीय वर्गाकडून आंबेडकरवाद्यांवर होणारा अत्याचार मांडलेला आहे. 'येळकोट', 'अंगारा', 'हुमान', 'उद्घाटन' या कथातून जुन्या परंपरा अंधश्रद्धा, संस्कार याचा त्याग करून नव्याने जीवन व्यतीत करणाऱ्यांच्या व्यथा वेदनाचे नवे प्रश्न व आशा आकांक्षाचे चित्रण आलेले आहे. 'वारसदार' या कथेत

दोन भिन्न मनोवृत्तीच्या भावांचे चित्रण केले आहे. सुशिक्षित आंबेडकरवादी पिढी स्वार्थासाठी जातीची गुलामगिरी स्वीकारते. पण अडाणी पिढी जी आज आणि उद्या मिळणारी सवलती मिळाल्या नाही तरी हरकत नाही असे म्हणून स्वाभिमानाने जीवन व्यतीत करतात. तीच आंबेडकरवादी खरी वारसदार आहे.

५) **अर्जुन डांगळे** — 'ही बांधावरची माणसे' या कथा संग्रहातील कथा 'ही बांधावरची माणसे', 'बुद्ध मरून पडला' या कथेतून आंबेडकरवादी गावकीची कामे नाकारताच पांढरपेशी मंडळी व अधिकारी आंबेडकरवाद्यांवर कसे अन्याय, अत्याचार करतात व आंबेडकरी माणसे अजूनही कशी संस्कृतीच्या अधिपत्याखाली जगतानाचे चित्रण मांडले आहे. याच पद्धतीचे चित्रण कथाकार तु. लि. कांबळे यांनी 'जळ', 'गावकीचे जळ' त्याचप्रमाणे अविनाश डोळस निर्वाक्षित आणि 'बळी' (महासंगर) या कथेतून चित्रण करतात.

आंबेडकरवादी कथेतील सामाजिकता —

१९७५ ते १९८५ या कालखंडातील कथेचा विचार केला असता असे दिसून येते. या कालखंडात शिक्षणासाठी आणि नोकरीसाठी आंबेडकरवादी तरूण जेव्हा शहराकडे गेला तेव्हा त्यांना पांढरपेशीय लोकांनी नकारात्मक वागणूक दिल्याने त्यांना झोपडपट्टीत राहून वास्तव करावे लागले. या झोपडपट्टीत शिक्षित तरूण आणि अशिक्षित यांच्या अगदी जवळचा संबंध आला. त्यामुळे शिक्षित तरूणांनी त्यांनी अनुभवलेले वास्तव जीवन त्यांच्या कथेतून प्रगटू लागले होते. त्याचप्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेले माणुसकीचे तत्वज्ञानाचे, विज्ञानाचे शाश्वतज्ञान कथाकार आपल्या कथेतून प्रगट करीत होते. त्यातील केशव मेश्राम यांनी झोपडपट्टीतील तरूणांचे भ्रष्टाचारी रूप,

त्याचप्रमाणे चळवळीच्या नावाखाली पैसा कसा खातात याचे 'मोर्चा' या कथेतून चित्रण करताना दिसतात. 'पाठवणी' या कथेतून सामाजिक कार्याचे ढोंग करणारी व गावाकडील मुलींना वेश्या व्यवसायात आणणारी ढोंगी कार्यकर्ती रेखाटली आहे. अमिताभ यांनी 'ब्रिज नंबर टेन' या कथेतून आंबेडकरी समाजाचे वस्तुनिष्ठ व अंतर्मुख्य होऊन यथातथ्य चित्रण रेखाटले आहे. केशव मेश्राम यांनी 'पोळलेल्या पाऊलखुणा' या कथेतून आत्मकेंद्रित बनलेला सुशिक्षित वर्ग, पुढारीपणाचा आव आणणारी राजकारणी माणसे, त्यांची आत्मकेंद्रवृत्ती, वर्तमानकालीन पांढरपेशीयवृत्ती आणि निष्क्रिय नेतृत्व त्यामुळे आंबेडकरी जीवनाची झालेली कोंडी असे चित्रण करतात. याच पद्धतीच्या कथा चित्रण अर्जुन डांगळेच्या 'यादवी', 'साहेब' वामन होवाळाच्या 'हाडाचा लेखक', दया पवारांच्या 'फिडेल' या कथातून चित्रण करतात. केशव मेश्राम यांनी झोपडपट्टीतील व्यभिचारी जीवन, अनैतिक संबंध, हिंसाचार, क्रूरपणा फसवेगिरी इत्यादी चित्रण कथेतून आलेले आहे. त्यावरून असे लक्षात येते की, 'आंबेडकरवादी मराठी कथा' सामाजिक भान ठेवून अस्पृश्यता ही मुळातून नष्ट करण्यासाठी एका नकाराची परिभाषा कथेच्या रूपाने वास्तविक अनुभवाद्वारे मांडणे व त्यातून नकाराची म्हणजे विद्रोहाची मांडणी करणे. या नकाराच्या मांडणीलाच आंबेडकरवादी कथेतून जीवनविषयक दृष्टिकोन येतांना दिसतो. मानवी नात्याचे आणि माणसामाणसातील संबंधाने रूपांतर मानवता वादात केलेले असते. "मानव आणि समाज अथवा त्याचे सामाजिक जीवन या विषयीच्या विचाराची व्यवस्था म्हणजे मानवतावाद."^१ आंबेडकरवादी कथेची कथा ही मानवी विकासाला बाधा पोहचविणाऱ्या अनेक बाबींना नकार देवून अशा प्रवृत्तीचा विद्रोह पुकारून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्याय या मूल्याचे अधिष्ठान या कथांना प्राप्त झाले आहे. त्यामागे डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रेरणास्त्रोत प्राप्त झाले आहे. म्हणून ही कथा माणूस केंद्रीत झाली आहे.

आंबेडकरवादी कथेतील तणावयुक्त नातेसंबंध

आंबेडकरवादी कथेतून फक्त सामाजिकता प्रकट होत नसून कथाकारांनी कौटुंबिक नात्यातील तणावयुक्त संबंधाचे चित्रण आपल्या कथेतून वास्तवदर्शी स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न कथाकार केशव मेश्राम यांच्या बासमती, रक्ती (पत्रावळ), योगीराज वाघमारे यांच्या कथा 'माझं चुकलं, पीळ, बंड, बेगड, तर अमिताभ यांच्या 'सत्याकाम वल्द जाबाली', तलखी, जन्ते तिचीच तान्ते, इ. कथांतून आई व मुलगा यांच्यातील हृदयगम प्रेमाचे चित्रण मांडलेले आहे. त्याचप्रमाणे या कथेतील स्त्रियांचे चित्रणामध्ये नवऱ्याची व्यसनाधीनता, दारिद्र्य त्यांच्या होणारे अन्याय अत्याचार सहन करताना दिसतात. त्याचबरोबर कौटुंबिक ताणतणाव, वागणे इ. सर्व बाबींचे चित्रण या कथांमध्ये मांडलेले आहे. माधव कोंडविलकरांनी 'जिद्द' आणि 'पार्वती' या कथातून स्त्रिया आपल्या फाटक्या तुटक्या संसाराला सावरण्याचे चित्रण केले आहे.

बाबुराव बागुलानंतर आंबेडकरवादी कथेत संसार कथेचे प्रभावी दर्शन घडवितांना दिसते. आंबेडकरी कुटुंबातील व्यक्ती, त्याचे परस्परसंबंध व त्यातून निर्माण होणारे संघर्ष, माणसाची सुखदुःख, इच्छा, इत्यादी वास्तवाचा वेध घेऊन त्याचे वास्तविक दर्शन कथेतून घडवितांना दिसतात. यावर असे लक्षात येते की, बाप पोराला घायाळ समाजाच्या अंधारयुगाची कथा सांगतो तर आई पोराने साहेब व्हावे अशी आशा बाळगते. कारण आई—वडिलांसमोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची प्रतिमा असते. "मनूने हजार वर्षापासून दिलेले दुःख, दैन्य, दास्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उदय झाल्यापासून पराभूत होऊ लागते. प्रत्येक आई बापाला आपला मुलगा शिकावा असं वाटू लागले.

आर्थिक स्थिती नसूनही मानसिक बळावर, कष्टावर त्यांनी मुलांना शिकविले. बाबासाहेबांच्या सारखे पोषाखातले आंबेडकर प्रत्येकानेच अनुकरणीय आदर्शवत वाटत होते. या कष्टकरी आईबापांनाही आपला मुलगा साहेब व्हावा असे वाटते होते.”^२ यावरून आंबेडकरवादी मराठी कथा ही सामाजिक व संसारिक भान ठेवून कथाकराकडून साकारल्या जात होती. असे आपल्या लक्षात येते.

निष्कर्ष —

आंबेडकरवादी कथा ही मराठी साहित्यातील एक अग्रगण्य सामाजिक जाणीव व संसारिक जाणिवाची वास्तविक मांडणी करून मराठी कथेला एक नवी दिशा देण्याचे कार्य आंबेडकरवादी कथेने केलेले आहे. या कथेतील जन्मजात अस्पृश्यता, दारिद्र्य, विषम समाजव्यवस्था, मानवी स्वभाव वर्तन या कारणाने मानवी जीवनातील निर्माण झालेले दुःख या कथेतून मांडल्या गेले आहे. त्याचप्रमाणे मराठी आंबेडकरवादी कथेने एक व्यापक दृष्टिकोन, विशालता, मानवतेचे अधिष्ठान, जीवनाकडे बघण्याची तत्वज्ञानात्मक पातळी व मानवी समग्रतेचे आकलन यामुळेच मराठी कथेला आंबेडकरवादी कथेने फक्त राज्यपातळीवरच स्थान मिळवून दिले नाही तर देशपातळीवरून जागतिक पातळीवर स्थान मिळवून अस्पृश्यता ही मानवी जीवनातील अगदी खालच्या पातळीची असून मानवी जीवनाला अस्पृश्यता समूळ नष्ट करून आपल्या मानवीय जीवनाला ‘माणुसकीची’ परिभाषा देण्याचे काम ‘आंबेडकरवादी मराठी कथा’ प्रकर्षाने या जगापुढे मांडतांना दिसते.

संदर्भ —

- १) कच्हाडे, सदा : साहित्य आणि समाज, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, प्र.आ. १९९५, पृ.क्र. २२.
- २) बाबुराव बागुल, प्रस्तावना — तापिलेले दिवस, मच्छिंद्र चोरमारे, मुक्तछंद प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. २००६.

संदर्भग्रंथ —

- १) नंदापुरे ईश्वर (संपादक) : साहित्य : ग्रामीण आणि दलित, (डॉ. मदन कुलकर्णी गौरवग्रंथ), विजय प्रकाशन, नागपूर—१२, प्र.आ., ५ सप्टेंबर २००२.
- २) मनोहर यशवंत : आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, प्र.आ. १९९९.
- ३) फडके भालचंद्र : दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९८९.
- ४) मेश्राम योगेंद्र : दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, दु. आ. १९८७.
- ५) लिंबाळे शरणकुमार (संपा.) : दलित पँथर, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९८९.
- ६) पानतावणे गंगाधर : साहित्य : प्रकृती आणि प्रवृत्ती, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९९.